

## ГЕОРГИ ДЖАГАРОВ

*Александър Спиридонов*

Георги Джагаров е от поетите с твърде характерен профил в нашата днешна поезия. Години наред той присъства в нашия литературен ден, неговите стихотворения и драми, неговите статии и интервюта стават бързо обект на внимание. Неспокоеен творчески дух, който се намира винаги в конфликт с баналността и шаблона, той обича пътуването в неизвестното, смело експериментира, но умее да остане вътре в традицията на нашата гражданска поезия. Публикуваното досега от него е един от най-сериозните аргументи срещу певците на социалния херметизъм, дребнотемиято и камерността. На ценителите, които обичат тоя, нека го нарека условно, книжно-маниерен, малокръвен тип поезия, Георги Джагаров на времето отговори с крилатата си фраза „дъб в саксия не расте“. На тях той посвети и цяло стихотворение. Изкушавам се да цитирам част от него, тъй като то съдържа и литературното кредо на поета:

Ах, вие, мили, вие, драги,  
ценители с най-тънък вкус,  
и аз гърба си ви подлагам,  
за да ме знаете наизуст.  
Нали през огън и през жупел  
вървах с едникия кураж,  
че аз поет съм се излюпил  
след битката да бъда ваш?  
Ше бъда ваш! От книга в книга.  
От ада в ад. От рай в рай.  
Но... нещо все не ми достига  
да се осъществя докрай.

Сходни мисли откриваме и в „Признание“:

По масите звънтяха чаши,  
от дъното реवेशе джаз,  
и със селяшка доверчивост  
на всичко се отдавах аз.  
Но и пиан, но и отчаян,  
пак никога не изтървах  
ни вашите фалшиви думи,  
ни вашия неискрен смях.  
Творци на вицове и сплетни,  
шумяхте вие до зори,  
присмивахте се над Вапцаров  
и с Ботев спорехте дори.

От такива стихотворения, от неговите статии, някои от които съперничат по популярност дори на неговите поетически шедеври (например статията, с която Джагаров поздравява априлското поколение млади поети), пред нас изроста внушителната фигура на литературен воин, който воюва както със схематизма, декларативността, сухата помпозност и плоска календарност, така и с дребнотемието, претенциозната и нахална маниерност, с ония „ценители“, които той напада злъчно в цитираните по-горе творби.

Закален в битката срещу фашизма, влязъл в литературата с компаса на партийността и на народността, запленил от своите учители Ботев и Вапцаров, от Христо Радевски и Маяковски, близък другар по борба за нови пътища на нашата поезия на Пеню Пенев, Георги Джагаров някога воюваше на два фронта. Бих казал дори, че една от многото причини за неговата актуалност днес, в кипежа след Юлския пленум, който правилно се сравнява с Априлския по съдбоносната роля за литературата и изкуството, е неговото участие в някогашните литературни борби, извели нашата литература на широк и ясен друм. Той е така директен и пределно ясен, когато атакува „ценителите с най-тънък вкус“, че едва ли се нуждае от коментиране. Той казва всичко прямо и силно в текста и не ни кара да търсим втория план, подтекста, за да открием неговите симпатии и антипатии. С каквато злъч напада героя на култовското време, който кове на тъмно присъди срещу довчерашните си другари, със същата атакува ония сили, за които стана дума по-горе.

Георги Джагаров е от ясните поети. Това е яснотата на една поезия филтрирана, дълго носена в сърцето и изпята на един дъх, когато дойде свещеният час; поезия, мъчително узрявала и в същото време раждана, когато главата на поета „пращи в тези мигове жестоко късни“. Ярко разцъфналият му талант, осъществил се пълнокръвно и цялостно досега, е доказателство за силата на партийността, която дава крила на твореца и го насочва към най-верния път на развитие.

Георги Джагаров обича темата за таланта. В теоретичен и литературно-критичен, в постичен и публицистичен план той развива неведнъж своята мисъл за таланта и идейността, за таланта и позицията, за таланта и борбите на партията, против абсолютизацията на таланта, който сляпо търси своите пътища, но и против вулгарните схващания, че прогресивната идейност може да направи от само себе си някого писател. С литературното графоманство Г. Джагаров се сблъсква често, както и с таланта, който страни от бурите на времето и потъва мъчително, в кошмарни лутания в мъртвите зони на социалния херметизъм. Силата му се състои в това, че той умее да акцентува върху оня проблем, с който се сблъсква литературното развитие в даден момент. По това той прилича много на Георги Караславов, който неведнъж е изоставил тишината на кабинета, в която са се раждали томовете на „Обикновени хора“, за да се втурне с нагорещено публицистично перо в литературните борби, все в защита на генералната ботевско-вазовска, вапцаровска линия на нашата литература.

Удивително е как тоя изляло потопен в делника поет остава актуален десетилетия след излизането на дадена творба. Как тоя, който най-много, до смърт, бих казал, ненавижда консервативното, умее да воюва така новаторски в защита на традицията. Неговите сетива са пресни и свежи, мисълта му умее да напипва нюансите, които правят дадена по-обща мисъл актуална. Той отреагирва на своя ден, атакувайки бюрократа, „следователя“, демагога, но умее да гледа и в утрешния. Пътят на истинския талант е там, към участие в живота, а този, който се занимава с „вечни“ проблеми, бидейки чужденец на своя делник, няма никога да ги постигне и ще умре в литературата първи. Ето един цитат от „Проблемите на живота — проблеми на литературата“, който, надявам се, не само на мен звучи днес свръхактуално:

„Абсолютизацията на таланта без идейност, както и на идейността без талант, се отразява пагубно на литературното развитие. Ние подкрепяме всички таланти, национална литература не се създава само от гении, но рязко се разграничаваме от ония, които с бездариято си умъртвяват нашата идейност, със занаятчийска упоритост халят скъпоценна хартия. Те търсят не себе си в изкуството, а изкуството за себе си. . . обезличават ярки съвременни конфликти с посредствената си трактовка, изтъркват ги и ги шаблонизират, карат ги да звучат познато, преди да са получили задълбочено художествено осъществяване“ (с. 17—18).

Взискателен до болезненост творец, Г. Джагаров публикува след дълга и щателна допълнителна работа веднъж изпетите песни, той много добре знае, че изречената дума е хвърлен камък и затова у него наблюдаваме една рядка отговорност към словото. Неговото творчество има за главен импулс живота, борбите на партията за комунизъм. Когато разлистваме например неговото томче от избрани стихотворения „Понякога“, ние чувствуваме как след всяка година Г. Джагаров прибавя нещо ново към себе си, как превъзмогва с голяма упоритост своите недостатъци. Обстоятелствеността и описателността, разлятостта на някои ранни стихотворения постепенно започва да намалява, стилът му се стъпява, зазвучава афористично. Отделни стихове — крилати фрази стават популярни веднага след отпечатването на дадена творба. На него му лежат ярките метафори, той умее да говори силно и мъжествено за неща, вълнуващи хиляди хора. Но, изглежда, сам съзнава, че има моменти, когато поетичният му глас звучи дрезгаво. Колкото вървим към края на „Понякога“, забелязваме с каква самодисциплина, с какъв самоконтрол Г. Джагаров борави с големите думи, как той търси нежната простота на обикновените слова, изповедната интонация, за да поставя в своя джагаровски стил наболели хуманистични проблеми.

Априлската му лирика, проблематиката, на която заляга в „Прокурорът“, е отражение на силни обществени събъсици. Затова е напълно обясним и автентичен силният патос, с който се атакува злото. Същото важи и за „Моите песни“, където се заклеияват с вапцаровска сила враговете на народа, рицарите на монархо-фашистката диктатура. Наблюдателното око на съвременниците е открило още след излизането на неговата първа стихосбирка чистотата на лирическите линии у тоя поет на едрите, мащабни изяви. Достатъчно е тук само да се позовем на най-популярното четиристишно стихотворение „Другарят ми завинаги мълчи“, дало лийтмотива за човешката гордост; или ония стихове, в които поетът-затворник оплаква своя другар — „най-силният от нас“:

Усмихна се,  
а знаеше, че скоро  
с ръждасал ключ ще прогърми нощта;  
усмихна се,  
а знаеше, че в коридора  
след малко ще нахълта  
в син мундир смъртта;

.....  
Вратата скръцна, блесна щик —  
душата ми прониза. . .

Отвели го извън града.  
Къде ли вятър е развял  
простреляната риза?  
Къде ли топлите му кърви  
е измил дъжда? (разр. м.)

Подчертаните метафори не са единствени в „Моите песни“. Склонността към метафорично мислене е нещо характерно за стила на Джагаров — в това число и за неговата публицистика. Но метафората при него не е абстрактна и умозрителна, а е пълна с психологически реализъм. Ясна и разбираема, тя съдържа в себе си най-важното качество на поета — директността, търсенето на най-правия и най-къс път до сърцето на читателя. Сравни:

Аз душата си в слаби ръце не съм никога носил.  
Не са били за мене годините прашни тъмници,  
нито дните ми — хладен таван от въпроси,  
нито мислите — бедни простреляни птици.

(„Отговор“)

Стихотворението „Отговор“ независимо от своята обстоятелственост и разточителност заслужава по-голямо внимание — то ни дава ключ към душевността на антифашиста, сблъскал се с ненормалните явления на култа към личността, подложил на остра критика студения бюрократ, демагога, кариериста.

Пред нас е душевно твърд и закален боец — той не може да бъде лесно сломен. Той познава трагичните изживявания, дошли от разочарованието в някои хора, поставили себе си над народа — тях той ще бичува цял живот, — но не познава нравствено-идейния и хуманистичен хаос. Той знае тайния диалог с мисълта за смъртта, орисан е бил да я срещне още на младини „в син мундир“, автор е на една чудна елегия за смъртта („Елегия“), но тия негови чувства не можем по никакъв начин да причислим към упадъчните; у него не ще открием болно любопитство към гроба, към старостта, към нищото. Той познава остро пробождане в сърцето, когато се разочароваш от другаря, но не познава хулните думи към идеалите на своята младост. Той не би могъл да проживее нито минута без хора, без вярата в тях, без доверието в светлите начала на живота. . . Даже когато пише стихотворения от рода на „Семейно щастие“, съзираме да се таи дълбоко в тях драмата на човека, орисан цял живот да изживява сблъскването на идеала с действителността, с грубата проза на съществуването. . . Но заедно с това поривът на комуниста го тласка всеки миг към намеса в действителността, към конфликти с ретроградните сили, към ядовити и саркастични реплики срещу многоликия и без образ сякаш враг, заместил яснотата на барикадата. . .

Георги Джагаров умее да води обикновения читател към духовни висини, към благородни пориви, към чисти трепети на душата. У него живее моралистът, нравственият проповедник — но на него са му чужди дидактиката, „възрожденското“ просветителство, сухата аскетичност. . . Нещо повече, свръхпринципиалността и нечовешката твърдост за него са неща съмнителни. Той знае, че зад тях се крие или най-обикновено лицемерие и демагогия, или хуманистична студенина, или пък болестно състояние на душата. Тия явления и техните носители за Г. Джагаров са едни от най-големите врагове на революцията, на нейната висша хуманистична същност. Но неговото сърце на поет е толкова голямо, доверието му в човека има такива мащабни координати, че той руши у хора с неправилно възпитание именно тия качества, за да ги върне в строя на живота като борци. Нека само споменем Следователя. Болката, желанието този честен човек да бъде върнат в строя са не по-слаби от ядовитите нападки към него. За автора той е често пъти повече един другар в беда, въпреки че е и един вреден човек, който носи беди на народа. Затова няма да сгрешим, ако определим основния патос на критичните стихотворения и драми на Джагаров като конструктивен. Иначе за него би изчезнал висшият смисъл, нямаше литературата да оправдае необходимостта на своето съществуване.

Има нещо безкрайно чисто и по народному добро във вярата на тоя поет в хубавите начала на битието, в тържеството на личността над заробващите я

време на съществуването, в победата на народа над реакционните сили, над експлоататорските класи.

Ние често разсъждаваме над единството на интимно и обществено начало в гражданската поезия. Г. Джагаров ни дава представа, критерий за това единство. Стихотворения като „България“, „Родина“, „Предупреждение“, „Реплика през масата“, „Признание“, „Търновград“, „Нещо повече“, „Тя е жива“, „Тревога“ и т. н. са доказателство, че можеш да бъдеш патетичен, настъпателен и директен, без да бъдеш декларативен; че не е „нехудожествено“ ясно и силно да изповядаш своята любов към България, към партията, към революцията, към човека. При него искреността и непринудената контактност с читателя идват някак си от само себе си, те лежат в органиката на таланта му. Като писател той е от ботевска типология — затова и изповедите му пред родината са така вълнуващи и разтърсващи, така подходящи за рецитация пред разнородна аудитория.

Известна е неговата обич към Ботев. Говоря не само за превъзходната му статия-изповед, поместена като предговор към стихотворенията на нашия национален гений, но и за редица ботевски мотиви, които откриваме при повнимателно вглеждане. За Джагаров традицията не е мумифицирана, не е свещена реликва, покрита с музеен прах, а нещо живо и динамично, реално присъствие в днешния литературен ден на България. Темата „Ботев и Джагаров“ е твърде обширна и аз не мога да я засегна тук. Ще отбележа само, че ключ към нейното изследване ни дава самият Джагаров с мисълта си „да се размножиш в потомството“. Христо Ботев наистина се е размножил в потомството, него го носи в душата си всеки българин и ако искаме да изясним тайнствените пътища за проникването на ботевското в поезията и публицистиката на Джагаров, ще трябва да призовем на помощ народопсихологията, ония тласъци на кръвта на българщината, които пулсират във вените на всеки от нас и които раждат гордите строфи на Джагаров за България — „земя като една човешка длан“.

Неговата виталност — говоря за онова прекалено дълго и малко монотонно стихотворение „Събудих се трийсетгодишен“ — е в остър конфликт с мисълта за смъртта („Тя е жива“). Устроен обаче така, че да не познае страха и тревогата пред утрешния ден, той не само ги познава, но дълго живее в тяхна власт. Той мъчително и упорито пътува към жадувания бряг на душевното равновесие, на избавлението, на нравствения порядък. Още в първите му антикултовски стихотворения най-характерно е настъплението, сарказмът, гневът, апостолската проповед „да не падаме на колени“ пред „подлещите на важни и неважни служби“. Често го занимава мисълта за невидимия враг, който не е сега ясен като през Съпротивата, не се откроява като удобна мишена от другата страна на барикадата. Тогава той пише онова дръзко стихотворение „Предупреждение“ — обет пред олтара на революцията за дългогодишна бдителност.

Има нещо обаче, което стряска поета: от нравствено недоразвития отскачат стрелите на поезията. Еснафският начин на живот, равността и баналността на ежедневието конфликтват остро с комунистическата нравственост на Георги Джагаров — това е една трайна линия в неговата поезия, която го сродява с търсенията и на най-младите днешни поети, които се изявяват в борба с консумативността, добила тревожни размери в наше време. Мисля, че днес най-актуални от драматургичните герои на Джагаров са Боян („Прокурорът“) и Балчев („Тази малка земя“) — това са циниците, деидеологизираните типове, хората с алчна уста и с осакатена нравственост. Изследователите на Джагаров досега разглеждат с право лириката му в тясна връзка с Априлския пленум, но невинаги съзират бунта на поета срещу вездесъщата днес еснафщина. Мащабните шрихи, духовитите и сполучливи детайли наистина са спомогнали някога да застане пред съвременниците в пылен ръст „черният човек“. Но Джагаров, поет с остро чувство за историчност, в ония дни шрихира образи и конфликти, които няма

така бързо да слязат от сцената на живота. Анализира дехуманизационни, де-идеологични и дегероични тенденции, които ще намерят почва и по-късно, когато еснафите ще издигнат своя стар лозунг за щастието, модернизирани само с помощта на външни атрибути. Точно затова читателите възприеха така спонтанно съгласната тревога на „Ще се върна отново“. Точно за това, когато „Тази малка земя“ беше поставена на сцената, се видя на какви безкрайни и гъвкави превъплъщения е способен Боян от „Прокурорът“, колко пластика и ум притежава този герой, как той умее да се нагажда към обстоятелствата, за да ги използва за своето „устройство“, как той умее да се прикрива зад най-прогресивните тези, за да урежда своите лични сметки. Неговият духовен баща беше „черният човек“, оня студен бюрократ, който гледа подозрително трудещия се. Но еснафът си изработва нов арсенал от „изразни средства“, за да се проявява при новите условия. Мисля, че това е имал пред вид акад. Пантелей Зарев, когато пише в известната си рецензия за „Тази малка земя“:

„Философията на Драгиев убеждава в компромис, тя предполага при всякакви обстоятелства пригаждането, отстъпването пред мнението на по-силните и безразличието към последиците. Нещо повече, Драгиев се характеризира с безотговорно отношение и към човешката природа. Тя може да бъде накърнена морално, да бъде заличена даже, тласната към лична гибел в името на изгодата и егоизма...“ (в. Литературен фронт, 11 юли 1974 г.)

Романтичен дух, Г. Джагаров не може да се примири с коловозите на делника. Нещо все го мъчи, все го стятат някакви окови, по неговите собствени думи. Избрал на младини за цял живот пътя на комунизма като свой собствен път, поетът не само че не може да приеме „обикновения“ начин на живот на дребните духом хорица, но той изтръпва пред мисълта, колко безкрайни и безкрайно много компромиси правят някои негови „другари“, как тия компромиси ги поглъщат ден след ден, година след година, докато ги превърнат в деградирани личности; как всичко започва на шега и завършва с ерозия на една душевност, с деформация на една личност, с упадък на таланта и на човешкото...

Днес, когато пред нашата литература се поставя като задача номер едно да воюва за всестранно развитата хармонична личност на бъдещето, намираща се в исторически, бих казал, конфликт с консумативните представи за щастието и за изявата на личността, няма нищо по-актуално от една поезия като Джагаровата, възпяваща човека, човешкото достойнство, другарството, комунистическата принципиалност, любовта към народа и остро заклеяваща всички ония сили и явления, които нашето общество влачи като тежко морално наследство от предсоциалистическата си ера.

\* \* \*

Никак не е случайно, че в тревожните априлски нощи Г. Джагаров пише цикъл стихове за своя син. В по-общ план това е разговор с потомците, които трябва да поемат щафетата на борбата от антифашисткото поколение. Синът, тая пъпка, която ще разцъфне в един щастлив свят, по-смел, по-свободолюбив, по-мъдър и по-знаещ от бащата — е и една нравствена опора за поета. Прочетени днес, тия стихове ни изумяват със своята актуалност. Ето например каква апокалиптична картина на злото, което няма да изчезне в рамките на един живот, рисува пред идващите нови поколения поетът, учейки ги да вървят напред, да градят, вместо да рушат:

Защото ще виждаш навярно  
реки без вода и гори без листа,  
небе равнодушно и черно;

слепец ще те води по правия друм,  
а може би тъй ще се случи,  
че някой глупак ще те учи на ум,  
клеветник на чест ще те учи.

(„На тебе, сине“)

На очертаното по-горе явление Джагаров противопоставя конструктивната, творческа, строителна позиция. Разбирана и конкретно-актуално, и нравствено-характерологично, и хуманистично. Да мислиш постоянно за такива мрачни демагози означава да размахваш юмруци в нищото, в празното пространство. Не да слезеш на нивото на врага, водейки борба с него, а да си запазиш нравственото превъзходство и да не забравяш, че пред тебе историята е поставила велики задачи — ето поуката към неродения син. В стихотворението „На приятеля ми“ Джагаров е още по-директен:

Днеска времето е такова,  
днеска битката е сурова,  
една свърши, започва нова,  
а животът е твърде кратък.  
Стискай зъби, върви нататък,  
ори ниви и лей стомана,  
с честни песни огласяй балкана  
и простирай крила орлови  
над голяма и малка рана.

И тук присъства основната идея на Джагаров за възвишения смисъл на живота. Той умее да дава отговор на сложни философски питання — без обаче да ги елементаризира и примитивизира. Стихът му се извисява от едно схващане за социалистическия хуманизъм, твърде близко на младия читател от 70-те години. Става дума пак за гордостта и достойнството на комуниста, който може да падне по очи, да бъде временно сразен в битката за нов свят, но никога няма да бъде победен, да падне на колене (или „на колѐни“, както обича да се изразява поетът). Тук се крие разковничето за обяснение на високото самочувствие и революционна настыпателност, с които Г. Джагаров атакува злите сили в живота. Естествено е за един поет с такива изострени хуманистически сетива да бъде жестоко прободан в сърцето от най-кошмарното видение:

Да не сънувам зли сърца  
и викове, и сгнати колени,  
присвити устни, свъсени лица  
и погледи студени.

\* \* \*

Не можем да тълкуваме правилно и вярно Джагаров, ако не се опрем на „Моите песни“. Там са корените на цялото му творчество, там са праизворите, непресъхващите кладенци на неговата поезия. Там са и характерологичните му опори. Като личност той се е формирал в Съпротивата. Верен на себе си, той изповядва директно това неведнъж:

Революция! В моите жили  
ти вля чисти и радостни сили,  
слух ми даде  
и поглед,

и воля.

Майко моя,

едно ти се моля:

както някога ти ми показва  
кого трябва да любя и мразя,  
тъй и днеска, сред тия дни къси,  
научи ме да виждам врага си,  
научи ме спокойно и верно  
да разбулвам лицето му черно.

(„Тревога“, разр. м.)

Това обръщение Г. Джагаров отправя в стихотворението за „черния човек“ на култовския произвол. Когато конфликтна с отрицателните сили на своето съвремие, разгромени от Априлския пленум и от Априлската линия на партията, Г. Джагаров моли революцията да го научи спокойно (!) и мъдро да демаскира врага, да го заклеймява, да го бичува, да го унищожава. Зашото той е станал като многоглава хидра, има сто лица, научил се е и на демагогия, и на клетви пред партията и народа. Той е от „люта змия по-опасен“, крие се зад дланта на най-верния приятел. Врагът — това е и еснафът, онова извиване, което упорито, като дъждовна капка дълбае десетилетия на едно място, докато отвори път за ерозиране душевността на строителя на новото общество.

В стихотворението „Ако искаме да победим“ Г. Джагаров отново подхваща любимата си мисъл. Между „научи ме спокойно и верно /да разбулвам лицето му черно“, и „трябва дори умно да умираме/, ако искаме да победим“ има вътрешна, проблемна връзка.

Сякаш в ония априлски дни Г. Джагаров се бори с конкретното зло, вперил поглед в утрешния ден. Той вече знае, че злото и там ще се проявява, че то ще си намери нова форма, ще се премени в нови одежди, че борбата с него ще бъде дълга и трудна. Именно затова така дълго разсъждава над тоя проблем, изникнал пред борците за нов свят. Ако се взрем по-дълбоко в априлската лирика на поета, ще открием и драмата на участника в Съпротивата, който е стрелял срещу врага от другата страна на барикадата. Сега нея, барикадата, я няма. А врагът на комунистическите идеали, на социалистическия хуманизъм, на комунистическото схващане за щастieto и за смисъла на живота. . . пак съществува. На пръв поглед той е анонимен. Но не и за такъв нравствено прозорлив поет.

Като творец той се развива бляскаво и стремително в ония къси дни, в търсене на най-вярната партийна посока на поезията, на най-прекия и на най-сложния едновременно път за победа над врага. Той му се заканва люто („Предупреждение“), той шрихира с графична лекота новия му образ, той изнася на показ неговата нравствена програма, ако мога така да се изразя. Но в същото време Г. Джагаров е наясно, че с един замах, с една закана, с един жест на погнуса и отвращение врагът няма да бъде нито сразен, нито унищожен, нито обезкуражен. Той предлага и живее друг начин на живот. А борбата е за социалистически начин на живот. Още нещо трайно в поезията на Джагаров. Затова споменах по-горе „Предупреждение“. Това стихотворение е един обет пред олтара на революцията — обет за дългогодишна, тежка, яростна борба с враговете на комунизма. Поетът се врича като във фолклора. Той се заклева да бди на стража докрая. . .

В ония години той пише едно нашумяло стихотворение „Семейно щастие“. Нотки от него се срещат и на други места в поезията му. Експесивните форми на отклонение от нормите на комунистическия морал и нравственост, на социалистическия хуманизъм ще изчезнат. В същност партията тогава пред очите му и пред очите на народа по ленински принципиално и безкомпромисно разгромява

ония, които „коват на тъмно присъди“, както се изразява Джагаров. Но еснафщината, студеният бюрократизъм няма да изчезнат така бързо. Именно това е опасният враг: консуматорът, еснафът, митологическият поклонник на фетишите на научно-техническата революция.

Разсъждавайки така, ще видим вътрешната връзка между тия творби, писани в края на 50-те и началото на 60-те години, и едно стихотворение, появило се в 70-те години — годините на Декемврийския пленум, на XI конгрес на БКП, на Юлския пленум — „Ще се върна отново“. Стихотворение-изповед, искрено, задушевно и много болезнено. Апел към задрямалите съвести, към изисвелите от еснафски паноси сетива на някогашните другари на поета. И тук, в това остро критично стихотворение Съпротивата присъствува като нравствена мярка, като опорна точка, върху която е стъпил изстрадалия в борбата със злото поет и бие тревога за чистотата на идеалите. Това е монолог на един загинал в борбата ремсисът, явил се насън на поета:

Вие някога бяхте добри.  
Кръв за кръв  
и живот за живот сме делили.  
Мои мили приятели, мили!  
Аз не вярвам, че всичко у вас е заспало,  
че прахосвате своите сили  
от зори до зори,  
за да почвате пак отначало  
с една шепа брашно и с едно одеало.

Загиналият ремсисът люлееше в ония дни „... тази нощна камбана/от тъга и надежда“. И пак, както някога, драматургията бе повикана, за да се изкажат от сцената новите тревоги, новите истини, новите болки. Яви се „Тази малка земя“, както някога се яви „Прокурорът“...

\* \* \*

Приятел, другар, приятелство, другарство — това са свещени понятия за тоя поет. Още в „Моите песни“ той много пъти говори за своя другар по борба. Как само звучи у Джагаров:

Другарят ми завинаги мълчи...

или:

— Другарю! Хей, другарю, съмна!...  
Но този път другарят се не чува!...

или:

Прощавайте, другари! Все по-бавно  
сърцето в слепите очи тупти.

Тоя призивен вик от Съпротивата присъствува в цялата му поезия и драматургия. Точно затова неговата позиция в борбата срещу злото, срещу „малката правда“ на нашето социалистическо съвремие, както се изразяваме днес, не е позицията на неразбрания самотник, на болезнения индивидуалист, нито пък най-малкото на безволевата жертва на обстоятелствата. Въпреки че героят на Джагаров може и да бъде на крачка от смъртта. Но на смъртта в името на живота, на принципа. Не като отрицание, а като подкрепа на принципа. Той не разговаря никога само със себе си — изповядва се. На партията, на родината, на чита-

теля — задушевно и интимно, по вапцаровски. Или пък отново говори със своя приятел:

Да, каквото и ще да се случи,  
ти едно запомни от мене —  
ние трябва да се научим  
да не падаме на колени.

(„На приятеля ми“)

Именно затова Джагаров атакува така остро предателството — най-голямото човешко падение според тоя голям хуманист:

Слушай ти.  
Съвестта си в ръце стига мачка!  
Тя е мръсен парцал.  
И не жал —  
не очаквай от мен  
лори хрчка!

(„Предателят“ — „Моите песни“, разр. м.)

Георги Джагаров — певецът на другарството и човешката солидарност, който възслави оня, който „пада по очи“, вместо „да падне на колени“ и в навъсените предаприлски дни и нощи страдаше от видението на пречупените и смачкани хорица, има право да бъде жесток с отрепката-предател. Едва ли има по-грозно нещо за един певец на човешкото достойнство. Тук думите предател, предал звучат страшно и автентично — те предизвикват не само отвращение, но и много болка въобще за човека. Точно затова в предаприлската и априлската си лирика Г. Джагаров отрече една отминала епоха преди всичко от позицията на социалистическия хуманизъм. Той протяга в ония дни здрава десница на новите кълнове, на новите хора, които също ще трябва да водят борба с предателите: в бита, в службата, в ежедневието; с нагаждачи и приспособленци.

Ние малко се замисляме над това, как в един мирен живот, който клокочи обаче от конфликти, нравственото предателство, социалният херметизъм на личността, еснафската фетишизация на вещите и идолопоклонничеството пред стандарта са все измяна на основните цели на нашето общество. Точно затова, мисля, Джагаровото „другарю“ днес ни звучи тъй топло и проникновено; точно затова антифашистът от „Ще се върна отново“ разлюля една тревожна камбана пред променилите се в ежедневието на живота; точно затова проповедта на човешката солидарност против отчуждението има такъв принципен характер в борбата за нов човек. На тоя, който е готов на малки и големи компромиси в името на еснафското съществуване, Джагаров и днес говори с едно свое старо стихотворение:

Изглежда, че съм тъй устроен  
да не намеря нийде мира,  
да ходя вечно неспокоен  
със споп от нерви вместо лира.

В душата ми отекуват груби  
и тежки думи, но единствени.  
Аз мога всичко да изгубя,  
за да открия две-три истини.

Това е много джагаровско стихотворение. Героят-комунист в творчеството му е наистина такъв — той е винаги на границата, дързък и възгуб, прям и открит, непохватен и искрен. Той може „всичко да изгуби, за да открие две-три истини“. Вътрешната сила, с която е написано стихотворението, говори за една идваща от дън душа омраза срещу преклонените главички, срещу хората на компромиса, на съображението, на сметката. Пред нас е драмата на творческата, на дирещата високия смисъл на нещата личност. Малко е за такава личност да открие нещо и да застине върху него — да не мечтае вече, да не търси вече, да не рискува вече, да се бои от всяка промяна. Той мрази тази сива вероятност на еснафското съществуване — то е равно, спокойно, сигурно, без въпросителни и тревоги пред утрешния ден, без трусове. Но и без високи полети. Скаран навеки, по рождение, със сивотата и посредствеността на съществуването, Г. Джагаров не само се бунтува срещу оковите на делника, но и заявява в празните зеници на еснафите („дето с ужас / понякога ме срещат денем“), че своята участ няма да замени срещу никоя друга. Най-малко срещу еснафската. Най-малко ще я замени той с „истините“ на конформиста. Най-малко ще я замени с „придобивките“ на консуматора. Най-малко ще я замени с „откровенията“ на Боян и Балчев („Прокурорът“ и „Тази малка земя“).

Ако се опитаме да шрихираме образа на комуниста, ще трябва непременно да го потърсим във всяко стихотворение на поета — изваян пластично или пък обрисван в полемика с деградацията на властимащия, в ядни и злъчни редове срещу еснафското съществуване. Навсякъде този наш ярък и крупен съвременен автор е пропил творчеството си с комунистическа идейност и нравствена тревога. Стъпил върху твърдата характерологична база на Съпротивата, възпял достойнството, твърдостта, човешкото богатство, другарството и братската солидарност на антифашиста, неговата вапцаровска вяра в бъдещето, неговата неутешима скръб по „най-силния от нас“, Г. Джагаров по-нататък ще изгражда около тия нравствени стълбове образа на комуниста.

Мнозина са отбелязвали хуманизма на неговата поезия, нейната антидогматичност, нейната публицистична нападателност против ерозията на еснафските идеали, която може да се загнезди навсякъде — и в душевността на довчерашия другар, за ужас на поета. Мнозина са писали за нейната идейност, характеризирали са образа на комуниста, който още носи белезите от оковите и още помни тряска на ключалката — на разсъмване, когато извеждат другаря от килията, за да го обесят. Мнозина са виждали тук корените на високото самочувствие на автора, който казва без фалшива скромност, че този свят е негов. Оттам идва и моралното му право да се намесва във всичко, да бъде отговорен за всичко, да се бори срещу всичко и всеки, който не оправдава неговите представи за новия човек и за новия социален порядък.

Но аз тук искам да отбележа изключителното човешко богатство на комуниста в творчеството на Джагаров. Той е човек с главна буква, защото е комунист, и е комунист, защото е човек с главна буква. Това е една зависимост в неговата поезия, която му позволява да обрисова историческото новаторство на комуниста, да разкрие корените на неговия героизъм и оптимизъм, на неговата кипяща енергия в борбата срещу човешките деформации. Тук аз не говоря само за това, че Г. Джагаров отрази борбата срещу ненормалната атмосфера на култа, срещу обезчеляването на човешкия живот в студентите бюрократични представи на култовския супермен — това е един принос в нашата най-нова литература, който винаги ще се има пред вид от критици и изследователи. Но аз говоря и за прокараната навсякъде основна идея на автора, че само богатият нравствено човек, осъщественият напълно човек може да се нарече комунист. Сакатите нравствено хора, бедните на човешки преживявания, ония, които се изявяват деформирано, ненормално — те не могат да се нарекат нови хора. Независимо от своята пре-

даност на идеала, независимо от своята готовност за саможертва, независимо от своята бясна, неистова омраза срещу врага — подобно на Следователя. Страданието на поета за тях е най-силно — но и опасенията му за чистотата на комунистическата нравственост, идващи от тях, са най-силни. Следователят е нещастен, смачкан, деформиран човек; той е предан борец; той е готов хиляди пъти да умре за идеята, но това не радва Прокурора. Напротив, неговата фанатична омраза го плаши. Душа, познаваща само студената ненавист и личната преданост, неизпитала любовта, е страшна за историческия успех на комунистическата мисия.

Затова казах по-горе, че в схващането на Джагаров комунист може да се нарече само човекът с главна буква. Той изживява като всеки човек, но и по-силно от него бащинските и синовните чувства; той познава съкровения смисъл на думите другар и приятел, любов и любима, обич и омраза, защото неговият морал ги оцветява особено и неповторимо. . .

Много съм се чудил на трагизма на „Есен“. Една раздяла, края на една любов при Джагаров звучат като края на света, края на живота, края на съществуването. Той е обречен на любов, но е обречен и на смърт след края на любовта. Еснафската душа не може да разбере такива стихове: средновековната картина на гибелта на чувствата, инквизицията на раздялата, която идва, за да постави точка на всичко:

Духа вятър  
и храсти в краката ми влачи.  
Хоризонтът е снел капишона си  
като палач.  
Някой плаче.  
Защо плаче?  
Няма смисъл да плачем.  
Аз се сливам с вечерния здрач.

Аз горя.  
Аз изчезвам сред дим,  
както чезне  
еретикът, осъден на смърт,  
както лодката чезне  
в разлюлените бездни,  
както в тъмното чезне брегът.

Неочаквани са обаче противоречията на този поет — и това е още едно доказателство за неговата сложност и вътрешен трагизъм. Стихове като току-що цитираните не са му попречили да публикува фриволно-бохемските „Разменени писма“ (1. До него. 2. До нея), но може би и това е бунт срещу сивата вероятност на еснафското съществуване, така силно изплашило автора на „Семейно щастие“. . . Бунт, близък на съвременния българин, както му са близки и строфите на антифашиста от „Моите песни“. . .

Георги Джагаров обича в своите статии и интервюта, в своите речи и доклади да се обръща към младостта на България. Това е потребност на творец с млад, неизсивял от годините дух, цял живот прославял човека, комуниста, бореща за нов свят. Точно затова всичко, излязло изпод перото му, има такъв съвременен смисъл. Благодарение на неговото творчество и на творчеството на неговите връстници и на идващите след тях поети, прозаисти, критици и драматурзи от априлското поколение нашата литература завоюва такива високи върхове, които непременно трябва да се имат пред вид, за да бъдат критериите точни и традициите на социалистическия реализъм трайни и новаторски защищавани и развивани.